

כנסייה ביזנטית ומערכת תת־קרקעית חצובה מימי מרד בר־כוכבא בחורבת מדרס שבשפלת יהודה

אמיר גנור, אלון קליין, רינה אבנר ובוועז זיסו*

חורבת מדרס שוכנת במרכז שפלת יהודה (נצ"מ ר"י 14400/11830; רי"ח 19400/61830) כשישה קילומטרים צפונית־מזרחית לבית גוברין, סמוך למושב צפיריים, בתחום 'פרק מערות עדולם'. מיקומה כ־800 מטר מזרחית מכביש 38, העוקב אחר תוואי דרך רומית בין עזה ואשקלון, בית גוברין וירושלים (רול, תשל"ו; רול ודגן, 1988).

החורבה ששטחה כ־120 דונם, בנויה על מורדות שלוחה מדרום לנחל חכליל. באתר זוהו שרידי יישוב יהודי גדול מתקופת הבית השני עד מרד בר־כוכבא, בהם מבנים, מערות, מקוואות טהרה, מערכות מסתור מסועפות, מתקני קולומבריום ומתקנים חקלאיים. בשולי האתר נחצבו מספר מערכות קבורה. בערוץ הנחל ולמרגלות החורבה בארות מים עד מפלס מי התהום. הבארות מסומנות במפות מימי המנדט הבריטי, וכיום הן מכוסות בעפר.

בשני אתרים סמוכים מן התקופות הנדונות, חורבת עתרי וחורבת בורגין, ערכו המחקרים בעבר חפירות מטעם רשות העתיקות (זיסו וגנור, תשס"ב; זיסו וגנור, תשס"ח; זיסו וגנור, 2009).

חורבת מדרס ומערתיה מושכות עשרות אלפי מבקרים בשנה. רבים מהם בני נוער. האתר חופשי לביקורים ומתוחזק בשגרה על ידי רשות הטבע והגנים.

תולדות המחקר

בחורבת מדרס – שמה הערבי ח'רבת דרוסיה – ביקרו חוקרים החל מהמחצית השנייה של המאה ה־19 לסה"נ (לסיכום הנתונים וספרות המחקר ראו זיסו וקלונר, תשע"א). ויקטור גרן איתר חורבות במדרון המזרחי של גבעת האתר, בהן מבנה ציבור (גודלו 25X20 מ') בנוי אבני גזית ולידו שבר כרכוב מגולף. כן נמסר על שתי בארות מים פעילות למרגלות האתר (גרן, תשמ"ב, עמ' 256–257). בסקר הבריטי נסקרו מבנים ומערות (קונדר וקיצ'נר, 1883, עמ' 280). בשנת 1958 סקר לוי יצחק רחמני את האתר ותיעד בראש הגבעה מבנה דמוי פירמידה ('נפש') מעל מערת קבורה, וכן מערכות קבורה חצובות וקולומבריום (רחמני, תשכ"ד). בשנת 1976 חפר עמוס קלונר מערכת קבורה מימי הבית השני, שחוברה באמצעות מחילה אל מערת קבורה ביזנטית קטנה יותר, מעוטרת צלבים (קלונר, תשל"ט). עשרות מערכות תת־קרקעיות תועדו בסקר שערך קלונר בשיתוף עמוס פרומקין (קלונר, תשמ"ד; קלונר, 1987; קלונר, 1992). בסקר זה התגלה משקוף מונומנטלי מעוטר בגילוף בזר עם קשר הרקולס, לכן הוצע לזהות במקום בית כנסת. צבי אילן גילה שני מבני ציבור נוספים באתר, וליד המשקוף שתי מזוזות, שאותם שייך לבית כנסת (אילן, תשנ"א, עמ' 107).

272–273). מערכת קבורה נוספת חפר עוזי דהרי לצד הדרך, בין בית גוברין לצומת האלה (דהרי, תשמ"ט).

החפירות החדשות – סטרטיגרפיה ואדריכלות

בעקבות חפירות שוד בקרבת המשקוף המונומנטלי (לעיל) הוחלט לבצע חפירת הצלה במקום (איור 1). המאמר הנוכחי הנו דיווח ראשוני על חפירה זו, שנערכה בחודשים אוגוסט, דצמבר 2010 וינואר 2011.¹

איור 1: משקוף מונומנטלי הניצב מעל מזוזות הפתח המרכזי של המבנה, בתחילת החפירה (צילום: ב' זיסו)

1 החפירה נערכה במסגרת הרשאה (2010/11–5963) מטעם רשות העתיקות ומתקציבה בעקבות גילוי חפירות שוד עתיקות באתר. החופרים הבלתי חוקיים ניסו לפרוץ ולבזוז מערכת תת־קרקעית חצובה. את החפירה ניהלו א' גנור וא' קליין בסיוע ר' אבנר, ב' זיסו ומפקחי היחידה למניעת שוד עתיקות: א' חופש, ס' גנור, ג' פיטוסי. כן השתתפו מ' קונין, א' אגיאן, י' פירסקי וט' קורנפלד (מדירות), א' פרץ (צילום), חברת סקיי ויו (Sky View - צילומי אוויר), נ' דוידוב (צילום פסיפסים), ה' משעלי (ציוד מכאני) ור' אברדיאב (ראש צוות שימור פסיפסים). בחפירה הועסקו חמישה עובדים קבועים מקריית גת, וכן מתנדבים רבים מיישובי הסביבה. האתר ממוקם בתוך שמורת טבע "חורש עדלם". העבודה באתר נעשתה בהיתר מרשות הטבע והגנים. במהלך חודש מרץ 2011 הושחתו חלקים מרצפת הפסיפס על ידי אלמונים. בעקבות ההשחתה כוסה האתר בכיסוי מקצועי. רשות העתיקות פועלת לגיוס משאבים שיאפשרו בעתיד את שימור האתר הסדרתו ופתיחתו לביקורי קהל.

במהלך החפירה נתגלתה כנסייה ביזנטית שנבנתה על גבי שרידי קירות וחללים חצובים מן התקופה הרומית (איורים 2, 3). הכנסייה ומבנים סמוכים המשיכו לשמש לייעוד אחר בתקופה המוסלמית הקדומה.

איור 2: תכנית הכנסייה בשלב 4 (מדידות וסרטוט: מרק קונין, יעקב שמידוב)

איור 3: הכנסייה בסוף החפירות, אביב 2011, צילום אוויר, מבט לכיוון דרום (צילום: Skyview)

בחפירה זוהו שבעה שלבים (טבלה 1).

טבלה 1: סטרטיגרפיה

שלב	שרידים עיקריים	כרונולוגיה	הערות
1	מחסנים תת-קרקעיים, שרידי קירות (?)	מאות 1 לפנה"ס - 1 לסה"נ	השרידים נתגלו במערכת התת-קרקעית ובבורות בדיקה. החללים היו קשורים למבנים שלא שרדו.
2	שרידי קירות, קטע רצפה, מערכת מסתור מסועפת	התקופה שבין שתי המרידות נגד הרומאים וימי מרד בר-כוכבא	השרידים נתגלו במערכת התת-קרקעית ובבורות בדיקה בלבד.
3	מבנה בסיליקלי קדום, מערת קבורה מקודשת מתחת לאפסיס משלב 4	מאות 4-6 לסה"נ	המבנה הבסיליקלי (כנסייה ?) הקדום נבנה מאבן מקומית ורוצף פסיפס לבן ופשוט
4	כנסייה מפוארת, ממזרח לה מרטריון המשלב בפטיסטריום וגישה אל מערת הקבורה	מאות 6-7 לסה"נ	כנסייה מפוארת, מעוטרת בשיש ומרוצפת פסיפס צבעוני
5	פעילות במרטריון שממזרח לכנסייה ומגורים באטריום ובנרתקס; המשך שימוש בכנסייה ובמרטריון, כיסוי צלבים בטיח	מאות 7-מחצית א' מאה 8 לסה"נ (עד שנת 749 לסה"נ)	פעילות בעלת אופי פולחני (?) במרטריון; אולם הכנסייה עומד נטוש ועובר פירוק חלקי; מגורים ארעיים באטריום ובנרתקס
6	הכנסייה והמרטריון נותרו בחורבנם; מבני מגורים דלים באטריום ובנרתקס	מאות 8-12 לסה"נ	שרידים דלים של מגורים ארעיים; שוד אבני בנייה
7	טרסות חקלאיות על חורבות הכנסייה	מאות 12-20 לסה"נ	פעילות חקלאית; שוד אבני בנייה

לשלב הקדום (שלב 1) שייכים חללים חצובים ומחסנים של מבני-על, שלא שרדו. שלב 1 תוארך על סמך מטבעות וחרסים למן המאה הראשונה לפסה"נ עד למאה הראשונה לסה"נ. לשלב 2 שייכת מערכת מסתור שבה שלובים חללים תת-קרקעיים קדומים (שלב 1), קטעי קירות וקטע רצפה. מערכות מסתור דומות נתגלו בעשרות אתרים עתיקים בסביבה (קלונר וזיסו, 2003). שלב 2 תוארך לפרק הזמן שבין מרד החורבן לבין מרד בר-כוכבא (70-135 לסה"נ).

לשלב 3 שייכת מערת קבורה F, ריקה מממצאים, שהותקנה באחד מחללי המערכת התת-קרקעית הקדומה. במערה שלוש שקתות קבורה. בין הקבר לבין גרם מדרגות חצוב קדום (משלב 1) נבנה קיר שצופה טיח, ונתחב בו מטבע מהמחצית השנייה של המאה הרביעית לסה"נ (מימי קונסטנטינוס ב', ראו להלן). לשלב 3 שייכות גם רצפות פסיפס לבנות שניגשו לשרידי מבנה בסיליקלי בנוי אבני גיר מקומיות. מידותיו דומות לאלה של הכנסייה

(להלן שלב 4). מתחת לרצפות הללו נחשף ממצא נומיסמטי וקרמי: המאוחרים ביותר הם מטבעות מהמאה הרביעית לסה"נ ושבר נר מטיפוס 'בית־נטיף' מהמאות השלישית והרביעית לסה"נ.

בשלב 4 נבנתה אל תוך המבנה הבסיליקלי משלב 3 כנסייה במתווה בסיליקה, בכיוון מזרח־מערב. הגישה ממערב דרך אטריום ונרתקס חיצוני (exo-narthex) לפתחים גדולי ממדים.

האטריום: זו חצר רחבת ידיים המרוצפת לוחות אבן ברוחב של כתשעה מטרים (אורכה המשווער כאורך אולם התווך; בחפירה נחשפו רק 3 מ'). החצר רוצפה בלוחות אבן גיר שטוחים (במידות משתנות של 0.5X0.4 מ' בקירוב) שהיו שחוקות מרוב שימוש. בצדה המזרחי של החצר אותו שרידי שתי אומנות אבן רבועות, (מידותיהן כ־0.6X0.6 מ'). האומנות חצצו בין הקצה המזרחי של החצר לבין הנרתקס. בחצר הבחנו בתיקונים בריצוף ובשיבוץ פריטים אדריכליים בשימוש משני. מצדה המזרחי של החצר נכנסים לנרתקס. דומה שהאטריום נבנה במקור בשלב 3 והמשיך לשמש גם בשלב 4. הנרתקס: בשלב הבנייה המקורי (שלב 3 ו־4) הפרידו בין הנרתקס לאטריום אומנות בנויות שיצרו למעשה נרתקס פתוח (exonarthex) בדומה לנרתקס בכנסייה בבית לוויה (פטריך וצפרייר תשמ"ו, עמ' 106–107). רוחב הנרתקס כ־2.8 מטרים ואורכו כ־12.5 מטר. הנרתקס רוצף בפסיפס לבן מעוטרי במדליונים, וממנו שרדו אך קטעים קטנים. בנרתקס נעשה שימוש נוסף בשלבים 5 ו־6: נבנו קירות מפריטים אדריכליים בשימוש משני. הבונים השתמשו בקיר החזית (הקיר המערבי) של הכנסייה כקיר הסוגר את שלושת החדרים. שלושת הפתחים שבקיר זה נסתמו בפריטים אדריכליים בשימוש משני, בהם לוח סורג משיש מעוטרי בצלבים. הפעילות האומאית והעבסית באזור זה הייתה בעלת אופי יום יומי וכללה מגורים ובישול. לעומת זאת, בפנים הכנסייה לא נמצאו עדויות לבנייה משנית או לפעילות של ממש בתקופות אלו, והכניסות אל האולם נותרו חסומות. אנו מעריכים שבשלב 5 מבנה הכנסייה עמד נטוש, וחלקים ממנו פורקו, כך שברעידת האדמה של 749 לסה"נ קרס השלד שנותר ממבנה הכנסייה.

הכנסייה כוללת אולם תווך (5.3X10.6 מ') ושני סטווים מופרדים בשני טורי עמודים מקבילים. כל טור מונה ארבעה עמודים, וביחד שמונה עמודים. העמודים ניצבים על בסיסים זהים בעלי כותרות קורינתיות. כל אלה עשויים משיש מיובא אפור בהיר. רוחב הסטרה הדרומית 2.7 מטרים ואורכה 14 מטר; הסטרה הצפונית רחבה יותר. במזרח אפסיס בין שני חדרים. כל הרצפות בכנסייה בשלב 4 עוטרו בפסיפסים צבעוניים מרהיבים, שיתוארו בהמשך.

בכנסייה הובחנו שני שלבים. לשלב הקדום 4 שייכות רצפות הפסיפס באולם ובאגפים. בשלב המאוחר, 4, הורחבה הבמה כלפי מערב על גבי רצפת האולם, בבניית שתי מדרגות מצופות שיש. סביב הבמה נבנה סורג שיש, לפי ממצא שקעים במדרגה העליונה, עמודונים ושברי לוחות סורג משיש. קטע צר שנותר פתוח בצפון הבמה, אֶפְסֶר מעבר (solea) אל דוכן ההטפה (ambo). באזור הצפוני־מזרחי של האולם נמצא, שלא באתרו, שבר רגל של דוכן הטפה עשוי שיש.

שני פתחים צרים אֶפְשֶׁרו מעבר מן הסטראות אל הבמה. האפסיס נבנה בתוך מסגרת מרובעת בעלת שלושה קירות. הפן החיצון המזרחי של האפסיס הוא קטע של אותו קיר

התוחם במזרח את שני החדרים שמצדי האפסיס. לשניהם תכנית דומה: לחדר שמדרום תכנית בצורת האות העברית 'ר', ואילו לחדר שמצפון תכנית בצורת האות היוונית Γ. החדר שמדרום לאפסיס הוא החדר היחיד בתוך הכנסייה שרוצף שיש. עובדה זו מעידה על חשיבותו. ייתכן שבחדר הוצג שריד קדוש (relic) על גבי מתקן נייד. גם החדר שמצפון לאפסיס היה בעל חשיבות מיוחדת, משום שלקיר הדרומי פן פנימי מעוגל ומעוטב בכרכוב. באזור זה של החדר נמצא פרזדור עם מדרגות שירדו דרומה, אל הקבר הריק משלב 3. נראה שהקבר היווה את העילה לבניית הכנסייה, שכן הוא ממוקם מתחת לאפסיס. בשלב הראשון (שלב 4א) נעשה המעבר אל החדר הצפוני דרך האגף הצפוני שבכנסייה, באמצעות פתח בקיר המזרחי של הסטרה. הפער במפלס הרצפות חייב מדרגות, אולי מעץ, שבהן ירדו מהאגף הצפוני אל החדר ובו הפרזדור לקבר הריק (איור 4). החדר רוצף בפסיפס לבן שלא נחפר. אי לכך לא ברור אם רצפת הפסיפס הזו שייכת לשלב 4 או

איור 4: המרטריון מצפון לאפסיס, במבט למזרח; הפרזדור המדורג יורד דרומה אל מערת הקבורה. מעליו הותקן אגן טבילה (צילום: ב' זיסר)

לשלב 3. בשלב 4א קורה החלק הדרומי של החדר באמצעות חצי כיפה, כעדות הכרכוב. מתחתיו השתמרה שכבת טיח שציפתה את אבני הגזית, ועליה שרידי צבע אדום וצהוב. נראה שחדר זה עוטר בציורי קיר ובפיסול אדריכלי. למעשה, חדר זה כיסה ואפשר את הגישה למקום הקדוש, דהיינו לקבר הריק (קבר F, איור 5) שלכבודו נבנתה הכנסייה (ולכן ניתן לכנותו 'מרטריון').

בשלב 4ב הורחבה הבמה מערבה, כפי שצוין לעיל, וגם נבנה קיר האפסיס, והונחה רצפת הפסיפס הצבעונית בבמה ובאפסיס. בשלב זה סתמו את הפתח בין הסטרה הצפונית למרטריון, וכנגד הקיר המשותף נבנה ספסל מאבן במרטריון. אפשר שבשלב זה נסתם הפרזדור שהוביל לקבר הריק באמצעות טיט לבן קשה, והונחו לוחות אבן לאורך הפרזדור. הלוחות פגעו בשולי רצפת הפסיפס הלבן במרטריון סביב הפרזדור. בדרום הוצמד אל הקיר הדרומי של המרטריון מתקן מטויח בנוי לבני חרס. למתקן מתאר חצי עגול; ספסל בנוי לאורך חלקו העליון. ייתכן שזהו אגן טבילה שהוקם בכוונה מעל הכניסה אל הקבר

איור 5: מערת הקבורה, 'קבר F', צילום למערב; שימו לב למחילה בחלק הימני של הצילום ולשני הפתחים החסומים בחזית התמונה. הפתחים שייכים במקורם למתקן קדום (משלבים 1, 2 של היישוב). הסתימה של הפתחים והשקתות שברצפה שייכות לשלב הפעילות הנוצרית (צילום: ב' זיסו).

אדריכליות נוספות (שלא נחפרו), אשר נבנו מצפון, ממערב וממזרח לה. את הסמטה תוחם מצפון קיר בנוי אבני גזית ששייך ליחידה אדריכלית שלא נחפרה. במערב הסמטה נתגלה קיר חוסם הבנוי אבנים בשימוש משני המונחות על גבי הריצוף. דומה שקיר זה, שכיוונו צפון-דרום הוא מאוחר לריצוף הסמטה. בקיר משולב פריט ריהוט אבן בשימוש משני, ככל הנראה רגל של ספסל שעליו מופיע עיטור בתבליט בצורת רגל של בעל חיים. בצדו המערבי של קיר זה נחפר חדר מטויח אדום. הטיח כיסה גם את הפנ החיצוני (הצפוני) של קיר הכנסייה. רצפת החדר עשויה פסיפס פשוט (טסרות בגוון צהבהב בגודל של כ־2 ס"מ). אופי רצפת פסיפס זו שונה מן הרצפות שנחשפו בתוך מבנה הכנסייה. בחדר זה הובחנו מספר

איור 6: מבט כללי על אחד החדרים מצפון לכנסייה בסוף החפירות; שימו לב לשוקת (לשעבר גלוסקמה?) שלידה מקל קנה המידה (צילום: ב' זיסו).

הריק (ראו להלן, מערכת תת־קרקעית). שינוי נוסף המיוחס לשלב 4ב או 5 הוא פתח חדש אל המרטריון שנבנה בקיר הצפוני שלו. הפתח החדש אפשר מעבר ישיר מחוץ הכנסייה אל המרטריון, כך שלא היה צורך להיכנס דרך הסטרה הצפונית.

שרידים מצפון למבנה הכנסייה

מצפון לכנסייה נחשפה סמטה ברוחב שלושה מטרים ובאורך 14 מטר, המרוצפת אבנים שטוחות (איורים 2, 3). הסמטה מפרידה בין הכנסייה ליחידות

אדריכליות נוספות (שלא נחפרו), אשר נבנו מצפון, ממערב וממזרח לה. את הסמטה תוחם מצפון קיר בנוי אבני גזית ששייך ליחידה אדריכלית שלא נחפרה. במערב הסמטה נתגלה קיר חוסם הבנוי אבנים בשימוש משני המונחות על גבי הריצוף. דומה שקיר זה, שכיוונו צפון-דרום הוא מאוחר לריצוף הסמטה. בקיר משולב פריט ריהוט אבן בשימוש משני, ככל הנראה רגל של ספסל שעליו מופיע עיטור בתבליט בצורת רגל של בעל חיים. בצדו המערבי של קיר זה נחפר חדר מטויח אדום. הטיח כיסה גם את הפנ החיצוני (הצפוני) של קיר הכנסייה. רצפת החדר עשויה פסיפס פשוט (טסרות בגוון צהבהב בגודל של כ־2 ס"מ). אופי רצפת פסיפס זו שונה מן הרצפות שנחשפו בתוך מבנה הכנסייה. בחדר זה הובחנו מספר

שלבי בנייה והרמת רצפות. בצדה המזרחי של הסמטה הובחן קיר נוסף בכיוון צפון-דרום. קיר זה (רוחבו כ־0.70 מ') בנוי אבני גזית גדולות, ובמרכזו קבוע סף כניסה עם מזוזות. ממזרח לקיר זה אותר המשך הסמטה עד לקיר התוחם אותה בצד מזרח. בצד דרום נחשף פתח כניסה (ברוחב של 0.70 מ') המוביל מהסמטה למרטריון. על גבי הרצפה נתגלו שלושה אגנים ומכסה מקומר, כולם עשויים מאבן גיר רכה (איור 6). דומה שאגנים אלה היו במקור

גלוסקמות מטיפוס הנפוץ באזור בתקופה שבין שתי המרידות נגד הרומאים. כאן ברור שהגלוסקמות בשימוש משני. קשה להכריע מה היה ייעודן של הגלוסקמות – האם נועדו לאגירת נזלים או שמא נועד להן תפקיד פולחני (כרליקוואריה?). הבחנו בשריד של גרם מדרגות, שככל הנראה הוביל לקומה שנייה, מעל לשטח המרטריריון והסטרה הצפונית של מבנה הכנסייה. על גבי רצפת הסמטה נתגלו מפולות אבן שבהן מספר חוליות עמוד עגולות (בקוטר 0.25 מ' ובגובה 0.50 מ') עשויות אבן גיר. ייתכן שעמודים אלה שימשו כחלק ממערך חלונות התאורה של הקומה השנייה.

מערכות תת־קרקעיות ושרידי היישוב הקדום

כאמור, מתקן הטבילה נבנה מעל המבוא המדורג היורד אל מערת הקבורה (F). התברר שמערת הקבורה הותקנה בתוך מחסן תת־קרקעי קדום (איור 5). מתקני מערת הקבורה הסבו את המחסן לצורכי קבורה על ידי חציבה, בנייה וטיוח. פתחה של מחילה קצרה שנסתם בבנייה ובטיט בעת התקנת מערת הקבורה, אפשר כניסה אל מערכת תת־קרקעית מסועפת (פירוט בהמשך) שנחצבה על ידי תושבי היישוב היהודי, שחרב במרד בריכוכבא (שלבים 1 ו-2).

בתחומי הכנסייה נתגלו שרידי אדריכלות מן המאות הראשונה והשנייה לסה"נ בחתך שבוצע בפינה הצפון־מערבית של הסטרה הצפונית. השרידים כללו קיר שנבנה על סלע האם (סלע קירטון חצוב ומפולס). על הסלע פולסה רצפת עפר כבוש שעוביה כעשרה סנטימטרים. על רצפה זו נמצאו שברי פך, סיר בישול שלם ושני מטבעות המתארכים את מועד יציאתה של הרצפה משימוש במרד בריכוכבא. ברצפות הבתים של היישוב משלבים 1 ו-2 הותקנו פירים אשר ירדו אל מחסנים תת־קרקעיים אשר חוברו באמצעות מחילות מסועפות. את הפירים הללו חקרנו מתוך המערכת התת־קרקעית, אליה נכנסנו דרך מערת הקבורה F, שהותקנה כנראה בשלב 3 בתוך אחד החללים הקדומים. בשלב 4 הותקן

מעל מערת הקבורה מתקן טבילה (בפטיסטיריום – Baptisterium; שתואר לעיל). תיאור המערכת התת־קרקעית יתחיל ממתקן הטבילה.

המערכת התת־קרקעית (לעיל) מורכבת ממספר חללים חצובים, לרוב מחסנים תת־קרקעיים (איור 7), שחוברו באמצעות פרצות ומחילות צרות ומפותלות, בהם נתגלו אמצעי חסימה. גילוי מחילות אופייניות לצד זיהוי מאפיינים טיפולוגיים המוכרים ממערכות המסתור הנפוצות בשפלת יהודה, מאפשרים להגדיר

איור 7: פתח של מחילה הפורצת מתקן קדום במערכת המסתור (צילום: ב' זיסו)

מערכת זו כמערכת מסתור טיפוסית. הממצא הקרמי והנומיסמטי שנאסף מחדרי המערכת מצביע על תאריך השימוש האחרון בו, בשליש הראשון של המאה השנייה לסה"נ עד ימי מרד בר־כוכבא. חשוב להדגיש שהבנאים של הכנסייה הכירו את המערכת התת־קרקעית. הם בחרו להסב את אחד ממרכיבי מערכת המסתור (חלל F) למערת קבורה, שבשל מיקומה, מתחת לאפסיס של הכנסייה, ברור שיוחסה לה קדושה מיוחדת. גילוי מטבע של קונסטנטינוס השני בטיט שכיסה את דופן מערת הקבורה, מאפשר לתארך את מועד התקנת מערת הקבורה לאמצע המאה הרביעית לסה"נ לכל המוקדם. מערכת המסתור נאטמה ויצאה משימוש בעת התקנת מערת הקבורה. פעולה נוספת שבוצעה, כנראה, בעת בניית שלב 4 של הכנסייה היא בניית קיר מסיבי לרוחב אחד החללים התת־קרקעיים (חלל C), במטרה לתמוך את תקרתו של החלל ולמנוע את קריסתו כתוצאה מהקמת מבנה הכניסה מעליו.

מערכת המסתור הנדונה כוללת מחסנים תת־קרקעיים (חללים A,B,C,D,E,F) המהווים חלק מתשתית היישוב בימי הבית השני (שלב 1), והם קדומים להתקנת המסתור. לשלב התקנת המסתור (שלב 2) יש לשייך מחילות אופייניות (מחילות m-n, b-c, i-j, e-f-g; הפרצה u). במערכת משולבים עתה גם מרכיבים מאוחרים לשלב המסתור (מערת הקבורה F וקיר x), השייכים לשלב בניית מכלול הכנסייה וקפלת הבפטיסטריום הסמוכה (בשלב 3 ו־4). הבפטיסטריום הותקן כאמור מעל, תוך השארת מעבר אל מערת הקבורה, ועל כך ראו הדיון לעיל.

מערכות תת־קרקעיות A ו־B שימשו לצורכי אחסון, אך הכניסה אליהן הייתה דרך פיר ומחילה צרה. למערכות מסוג זה מצאנו מקבילות בחורבת עתרי, שם הגדרנו אותם כ'אבות טיפוס' לתופעת המסתור התת־קרקעי בשפלת יהודה (זיסו וגנור, תשס"ב). מערכת IV בחורבת עתרי, למשל, תוארכה למאה הראשונה לסה"נ ויצאה משימוש בימי מרד החורבן. במערכות הקטנות ו'הביתיות' החצובות מתחת לחדרי המגורים בחורבת עתרי, מופיעים

מרכיבים המוכרים ממערכות המסתור הגדולות והמורכבות, כגון מתקני הסתרה וחסימה, מחילות מפותלות המשנות כיוון ומפלסן, וחדרונים אחסון. נתונים מאתרים אחרים בשפלת יהודה ומן המערכת הנדונה מצביעים על כך שתופעת המסתור הגיעה לשיאה בימי מלחמת בר־כוכבא (Kloner & Zissu, 2003).

הממצא הקטן שנתגלה בחדרי מערכת המסתור שייך ברובו לשלב השימוש האחרון במערכת, בימי מרד בר־כוכבא. הדבר עולה מבחינת שברי כלי

איור 8: נר יהודאי ('דרום') מימי מרד בר־כוכבא, ממערכת המסתור, חותרת קורינטית ועמוד במפולת, באתרם, באולם הכנסייה (צילום: ב' זיסו)

החרס האופייניים, שברי הנרות (איור 8), מטבע העיר טבריה ושני המטבעות של אשקלון מן התקופה שבין שתי המרידות נגד הרומאים (שלב 2). פרוטות אגריפס א ופרוטות שנה שנייה למרד החורבן שייכות כפי הנראה לשלבי השימוש הקודמים בחללים התת-קרקעיים (שלב 1), אם כי אין להוציא מכלל אפשרות שהמטבעות הללו הילכו עדיין במחזור בימי מרד בר-כוכבא.

מכוון שמערת הקבורה נעדרת ממצא מתאריך, גילוי מטבע ברונזה קטן של קונסטנטיוס ב מן השנים 351–355 לסה"נ בתוך הטיט שכיסה את דופנה, מספק Terminus post quem למועד התקנתה, כפי הנראה בשלב 3. אדריכלות המערה מתאימה למסגרת כרונולוגית זו.

הפסיפסים

הפסיפסים הצבעוניים שהתגלו בכנסייה הבסיליקלית שייכים לשלבים 4א ו-4ב. לשלב הראשון, 4א, שייכים הפסיפסים שהתגלו באולם התווך ובסטראות. לשלב השני, 4ב, שייכים הפסיפסים באפסיס ובבמה (פרסביטריום). אלו הונחו לאחר הרחבת הבמה מערבה ובניית שתי מדרגות לבמה על גבי הפסיפס שבאולם. השתמרות הפסיפסים אינה שלמה ואינה אחידה.

במקטעי הפסיפס שהשתמרו, ברורה ההעדפה לתאר בעלי חיים באולם המרכזי, בפרסביטריום ובאפסיס (איורים 9, 10, 11). לעומת זאת, בסטראות הועדפו דגמים גאומטריים (איורים 12, 13). בכל חלקי הכנסייה שולבו בפסיפסים אבנים בצבעים שחור, לבן, אדום, ורוד, כתום, בורדו, שני גוונים של צהוב ושני גוונים ירוקים. אין הבדלים משמעותיים בגודל אבני הפסיפס שהונחו בסטראות לבין אלו שהונחו באולם המרכזי, אך דגמי החיות שבשטיחי הפסיפס שבפרסביטריום ובאפסיס בוצעו באבנים קטנות יותר (צפיפות הממוצעת 14X14 אבנים בדצמ"ר, לעומת 13X12 אבנים בדצמ"ר בממוצע בפסיפסים באולם התווך ובסטראות). נראה שההעדפה להשתמש באבנים קטנות יותר במזרח הכנסייה נובעת מחשיבות המיקום של הפסיפסים באזור זה בבניין.

האולם המרכזי עוטר בשטיח, ובו משתרגת גפן היוצרת מדליונים מאוכלסים בחיות או בסלי פירות. בקטע הפסיפס

איור 9: מדליון המאוכלס באריה הטורף יעל או יחמור, ברצפת הפסיפס של האולם (צילום: ב' זיסו)

איור 10: ברווז ותרגול באפסיס (צילום: ב' זיסו)

איור 11: ברווז ודגמים גאומטריים באפסיס (צילום: ב' זיסו)

איור 12: שטיחי פסיפס בעלי דגמים גאומטריים בסטרה הדרומית (צילום: ב' זיסו)

איור 13: שטיחי פסיפס בעלי דגמים גאומטריים בסטרה הדרומית (צילום: ב' זיסו)

שנחשף במערב האולם השתמרו שתי שורות בנות שלושה מדליונים בכל שורה. בשורה התחתונה אוכלסו המדליונים הקיצוניים בסלי פרות. הסל הדרומי גבוה ובו אשכול ענבים, רימון, ותאנים(?). הסל במדליון הצפוני רחב ופתוח. הוא מתואר כאילו הוא רופד בחלקו הפנימי בעלים שעליהם הניחו את הפרות ואת הירקות שבטנא. בין הפרות השונים ניתן לזהות רימון, אתרוג, תאנים וירק הדומה לקישוא. המדליון שהיה בין הטנאים לא השתמר. בשורה השנייה, במדליון הדרומי מאוכלסים אריה הטורף חיה בעלת קרניים ארוכות, יעל או יחמור. במדליון שמצפון לאריה הטורף השתמר באופן חלקי גוף של חיה בגוון חום־אדמדם, כנראה שור המביט לאחור. מן המדליון הצפוני שבשורה השנייה שרדה רק כף רגל צהובה עם ציפורניים, כך שברור שהמדליון אוכלס חיה טורפת ממשפחת החתוליים (אריה נוסף או נמר). מחוץ למדליונים שיצרה הגפן, בין המדליון של האריה הטורף והחיה האדומה ומעליו, השתמר גוף של ציפור שראשה לא שרד. ציפורים בדגם זה נמצאות גם בשני שטיחים מלבניים שהונחו בסטראות.

מסביב לשטיח היו שתי מסגרות; המסגרת הפנימית הייתה נתונה בין שתי רצועות בדגם 'גל־רץ'. המסגרת עצמה עוטרה במקלעת אקנטוס שיצרה מדליונים מאוכלסים בחיות. סמוך למפולת במערב הכנסייה שרד מדליון מאוכלס בלביאה. במדליון שממזרח לה ברדלס בעל חברבורות עגולות, מפנה ראשו לאחור. מזרחה ממנו מדליון ובו כבש בעל זנב ארוך, ומזרחה ממנו מדליון ובו דוב המרכין ראש מטה. למרות ההשתמרות הנמוכה של המדליון שממזרח לדוב ניתן

להבחין בשתי רגליים אחוריות של פר. בקטע הפסיפס בצפון השתמרו כבש בעל זנב קצר וחייה בגוון אדמדם, אולי דוב.

המסגרת החיצונית סביב הפסיפס באולם המרכזי מעוטרת בדגם גאומטרי מורכב משורה של מעוינים צהובים ואפורים שלובים זה בזה לסירוגין בהתאם לצבעם. סרט אדום מושחל בשתי וערב בין הקדקודים של המעוינים הפונים כלפי חוץ, וסרט אדום נוסף מושחל באותו אופן בין הקדקודים של המעוינים הפונים כלפי פנים.

בכל אחת מן הסטראות הונחו שמונה שטיחי פסיפס צמודים זה לזה. בסטרה המערבית הונחו ארבעה שטיחים מרובעים וביניהם שלושה שטיחים מלבניים קטנים שהונחו לרוחב האולם. רוב השטיחים מעוטרים בדגמים גאומטריים המבוססים על רצועות צבעוניות המתפתלות זו בזו ויוצרות צורות גאומטריות שונות, או רצועות בדגם 'חבל' מתפתלות ברצועות אחרות ויוצרות דגמי 'מיאנדר', דגמים הנראים כטלאים קטנים של אריגים או רקמות שחוברו ביניהם.

בשתי הסטראות יש שטיח בדגם זהה המבוסס על דגם של גרזנים בעלי ראש כפול מחוברים לידית מעוטרת בדגם חבל (איור 12). באגף הדרומי ישנם שני שטיחים מלבניים

איור 14: שטיחי פסיפס מעוטרים בחוגלות בסטרה הדרומית (צילום: ב' זיסר)

ובהם דמויות של בעלי חיים. בשטיח המזרחי מתוארות חוגלות בין שיחים בעלי פרחים אדומים (איור 14), ואילו במערבי מתואר נוף של ביצה או חוף אגם, מעין נוף נילוטי נטול סממנים המזהים אותו עם אלכסנדריה (איור 15). בתחתית יש קו גלי בגוני ירוק ואפור המייצגים נחל או אגם, מעליו שני זוגות של דגים שוחים כלפי המרכז, ומעליהם צומחים שיחי לוטוס בעלי פרחים הנמצאים בשלבי פריחה שונים. בחלק העליון ישנם שלושה זוגות של ציפורים המקננות, כל זוג על פרח לוטוס משלו.

איור 15: שטיח פסיפס המעוטר בנוף נילוטי בסטרה הדרומית (צילום: ב' זיסר)

שטיח הפסיפס באפסיס עוטר בשריג גפן היוצר מדליונים מאוכלסים בחיות. המפולות פגעו ברוב המדליונים שבפסיפס; שרדו באופן חלקי רק שני מדליונים ליד קיר האפסיס. במרכז השתמר בשלמות תרנגול צבעוני הניצב לדרום. מדרום לתרנגול ניצב במדליון ברווז כשהוא מרכין ראשו כלפי התרנגול (איור 10). מחוץ למדליונים ומצפון לתרנגול השתמרו באופן חלקי ראש זנב ציפור, אולי נחילאלי. המסגרת שמסביב לשטיח מעוטרת בדגם של פרחים סדורים במערך של 'שש-בש'.

בפרסביטריום הונחו שלושה שטיחי פסיפס. שניים מהם קטנים ומעוטרים בדגם גאומטרי זהה והונחו בצפון ובדרום. השטיח המרכזי הגדול חודר מעט מזרחה אל תוך שטח האפסיס, ורוחבו כרוחב המפתח של האפסיס. הדגם של הפסיפסים הקטנים מבוסס על משבצות ובהן מעין פרחים לבנים שקצות עלי הכותרת שלהם משונצים. המשבצות נחצות על ידי אלכסונים המעוצבים כשרשרת של דגמים סגלגלים מאורכים צמודים זה לזה, המחלקים את הפרחים לארבע. על הרקע הלבן פזורים מעוינים קטנים עשויים מארבע אבנים שחורות או כתומות המקיפות אבן לבנה אחת.

הפסיפס המרכזי בפרסביטריום מעוטר בתשליב של זוגות של חוליות המצטלבות ביניהן. לכל חוליה צורה של משושה, ששתיים מצלעותיו קעורות וקצרות משאר הצלעות. המשושים יוצרים שתי שורות של שלושה מתומנים מאוכלסים בחיות או במוטיבים אחרים. בין שתי השורות של המתומנים נוצרת שורה של שני מדליונים עגולים המאוכלסים אף הם בחיות. במרווחים שבין המסגרת של שטיח הפסיפס לחוליות המשושים נוצרים בכל פינה רבעי עיגולים, ולאורך המסגרת נוצרים חצאי עיגולים. רבעי העיגולים וחצאי העיגולים עוטרו בדגם של קונכייה. ביניהם נותרו לאורך המסגרת מרווחים של משולשים שקושוטו אף הם באבנים צבעוניות, והם יוצרים פסים אופקיים, משולשים קונצנטריים, פסים בדגם סכסך או דגמים דומים.

המוטיבים העיקריים בשטיח הם כמובן בעלי־החיים: במרכזי השורה התחתונה מוצג טווס צבעוני הפורס את זנבו. במדליון שמדרום לטווס השתמר פלג גוף אחורי של אריה או נמר. בכל אחד מן המדליונים העגולים השתמר פלג גוף תחתון של חיה ממשפחת האייליות או הצבאים. בשורת המתומנים העליונה השתמר במדליון הצפוני ראש של אווז צהוב. השתמרותם של המתומנים האחרים טובה פחות. במתומן המרכזי יש זר סביב מוטיב גאומטרי המבוסס על שלוש חוליות המצטלבות ביניהן. לכל חוליה צורה של הספרה שמונה ללא התפתלות קווים באמצע ('שמונה פתוח').

שריגי גפן ומקלעות אקנטוס מאוכלסים בחיות ובסלי פרות הם נושא שכיח בפסיפסים באגן הים־התיכון בכלל ובאזור ארץ ישראל במיוחד, כאן הנושא מופיע הן ברצפות של כנסיות והן ברצפות של בתי כנסת. נדירה יותר היא הקומפוזיציה של שטיח הפרסביטריום. השימוש במילוי הרווחים בין התשליבים למסגרות במשולשים 'צבועים' באופנים שונים וכן שימוש במשולשים קטנים אדומים הממלאים את החלל הריק הן באגפים והן בתשליב שבפרסביטריום, מעידים על המשכיות של מסורת עשיית פסיפס. זאת למרות ההבדלים בנושאים שהוצגו בפסיפסים של האולם המרכזי בחורבת מדרס ובאזור האפסיס והפרסביטריום לבין האגפים הצדדיים.

המשולשים הקטנים שבחללים הקטנים מבליטים את הצבעוניות של אבני הפסיפס על ידי צמצום שטח החלל הלבן הריק של הרקע.

מבחינה כרונולוגית נראה שהפסיפסים משני השלבים, אלו שהונחו באגפים ובאולם והמאחרים יותר שהונחו באפסיס ובפרסביטריום, נעשו סביב הרבע השלישי של המאה השישית לסה"נ. נראה שהפער הכרונולוגי ביניהם קטן. אפשר שאותו בית המלאכה הוזמן שנית להניח את הפסיפסים לאחר השינויים שנערכו במזרח הכנסייה.

הממצא הקרמי והנומיסמטי מהכנסייה מעיד שהפעילות בתוכה המשיכה בצורה כזו או אחרת עד לרעידת האדמה של שנת 749 לסה"נ. ארבע אומנות מסיביות מעוטרות בצלבים או בכריסטוגרמה (צלב ובראשו לולאה שיחד מהווים מונוגרמה של האותיות

איור 16: פרט: חלק מאומנה מגולפת המעוטרת בצלב בתוך מדליון ודגם מחורץ; האומנה כוסתה בשלב מאוחר בטיח (צילום: ב' זיסו).

היווניות X ו־P, קיצור השם (כריסטוס) נמצאו במפולת שבאגף הדרומי (איור 16). באומנות אלו ישנן גומות המעידות על שלב בו תוקן הקירוי שמעל הסטרה הדרומית. בשלב מאוחר יותר טווחו האומנות בשכבה דקה של טיח לבן שהסתיר את הצלבים. ייתכן שמלאכה זו נעשתה על ידי מוסלמים שהשתמשו גם כן במבנה הכנסייה.

הכנסייה התמוטטה

ברעידת האדמה בשנת 749 לסה"נ. בשלב 5, אחרי ההרס, חודשה בנייה באזור הנרתקס, האטריום ומצפון למבנה החרב. קירות נבנו תוך שימוש משני באבנים ובפריטים אדריכליים של הכנסייה. בכמה חדרים נמצאו תנורי בישול, ובממצא הקרמי – סירי בישול מהתקופה העבסית.

בתקופות הממלוכית והעות'מאנית התקיימה פעילות מצומצמת בשטח, לפי ממצא נומיסמטי וקרמי. טרסות חקלאיות הוקמו מדרום לכנסייה, ושולבו בהן אבנים ופריטים אדריכליים קדומים.

זיהוי האתר

שמה הערבי של החורבה הוא ח'רבת דרוסיה. מכאן השם העברי המודרני – חורבת מדרס – (Kh. Durusiya [British Mandate 1:20000 Maps]; Kh. ed Druseh [SWP]) – שם ניתן על ידי ועדת השמות שבמשרד ראש הממשלה.

אבל (Abel, 1938, p. 30) הציע לזהות את ח'רבת דרוסיה עם דרוסיאס הנזכרת ב'גאוגרפיה' של קלאודיוס פתולמאוס, שחי ופעל באלכסנדריה במאה השנייה לסה"נ (Ptolemaeus Geographiae, V, 16, 6). זיהוי דרוסיאס באתר הנדון התקבל על ידי צפריר ושותפיו (צפריר, די סגני וגרין, 1994, עמ' 114) ועל ידי חוקרים אחרים (ראו מראי מקומות אצל זיסו וקלונר, תשע"א).

זיסו וקלונר (תשע"א) הציעו שהשם דרוסיאס ניתן למקום על ידי הורדוס, בבחינת 'ייסוד מחדש' של יישוב משמעותי בדרום יהודה – חבל אידומיאה – אזור המוצא של משפחת הורדוס. הם העלו את הסברה שהשם דרוסיאס (הידוע רק מן החיבור הנ"ל של קלאודיוס פתולמאיוס) ניתן ליישוב לכבוד המצביא והמדינאי דרוסוס (Nero Claudius Drusus Germanicus), בנו החורג של אוגוסטוס, שמת באופן טרגי בשנת תשע לסה"נ בנופלו מסוס בזמן מערכה בגרמניה. מותו של דרוסוס בטרם עת הוביל את אוגוסטוס ובעקבותיו את נתיניו להנציח את דרוסוס ברומא ובפרובינקיות.

על סמך תיאור המקומות הקדושים בדרך אל בית גוברין המופיעים במפת מדבא, הציעו דהרי ודי סגני (בעל פה) שייטכן שהכנסייה בחורבת מדרס שייכת למכלול קבר זכריה שבמפה (Alliata, 1999, p. 78). ברם קיים פער גדול מדי במרחק שבין קבר זכריה לבית גוברין – כפי שמציין עולה הרגל תאודוסיוס – לבין המרחק שבין חורבת מדרס לבית גוברין. בית גוברין מרוחקת ממדרס כדי 4.8 קילומטרים. אורך המיל הרומי נע בין 1400 ל־1700 מטר (זאת בהתבסס על עבודות השדה של ישראל רול ואיתן אילון; ראו פרימן־גרנוויל ואחרים, 2003, עמ' 175). מכאן עולה שהמרחק בין חורבת מדרס לבית גוברין היה 2.82 – 3.42 מיל רומי. אך הצליין תאודוסיוס מציין שקבר זכריה נמצא שישה מיל מאלבטרופוליס (על מקומה של ארץ הקודש, 3, מהדורת לימור, תשנ"ח, 178), דהיינו, 8.4 – 10.2 קילומטרים.

לפי שעה אנו בודקים אפשרויות זיהוי אחרות, בהנחה שהשם הערבי דרוסייה משמר את המילה היוונית דרוס ששימשה גם לציון עצי אלון ועצי אלה, כפי שמציע גיא שטיבל (בעל פה).

סיכום

חפירה סטרטיגרפיה ראשונה זו באתר מלמדת על רצף ההתיישבות במקום. על פי הממצא בחתכים שמתחת לרצפת הכנסייה, התברר שהמבנים הקדומים ביותר שהוקמו על סלע האם בחלק זה של היישוב הקדום, מתוארכים לשלהי תקופת הבית השני (שלב 1) וחרבו בזמן מרד בר־כוכבא (שלב 2).

לאחר פער מסוים בתקופה שבין המאה השנייה למאה השלישית לסה"נ פולסו בשלב 3 ההריסות שמן השלבים הקדומים והוקם מבנה שתוארך למאה הרביעית לסה"נ. המבנה הוקם בזיקה למערת קבורה שנמצאה ריקה מממצאים. המערה הותקנה בתוך מערכת תת־קרקעית משלבים 1 ו־2, והיא מיוחסת למאה הרביעית לסה"נ (שלב 3).

לשלב 4 שייכת כנסייה בעלת עמודים וכותרות שיש ורצפות פסיפס צבעוניות. הכנסייה נבנתה בתוך המבנה משלב 3, תוך ניצול חלק מקירותיו ומערך העמודים שלו. האפסיס של הכנסייה נבנה מעל מערת הקבורה משלב 3, ופרוזדור הגישה אל המערה הוכל בתוך החדר הנסמך לאפסיס מצפון, ששימש לפיכך כמרטיריון.

בכנסייה (שלב 4) הובחנו שני שלבים לפחות, המתבטאים בהרחבת הבמה מערבה, בסתימת המעבר בין הסטרה הצפונית למרטיריון, בפריצת פתח חדש אליו מצפון ובבניית מתקן, כנראה אגן טבילה, על גבי הפרוזדור שהוביל מן המרטיריון אל הקבר הריק. שלב זה בקיום הכנסייה תוארך על סמך הממצא הנומיסמטי וסגנון כותרות העמודים והפסיפסים לרבע השלישי של המאה השישית לסה"נ. הממצא הנומיסמטי מעיד שהיא פעלה עד לחורבנה ברעידת האדמה של 749 לסה"נ.

היישוב חודש כנראה בתקופה העבסית באזור הנרתקס והאטריום, אך אופי היישוב היה שונה. לא עוד מבנה ציבור מרכזי כי אם מגורים דלים הממחזרים את חומרי הבנייה מהריסות הכנסייה. לא ברור מתי בדיוק ננטש האתר, אך פעילות חקלאית חודשה במקום בשלהי ימי הביניים, בתקופות הממלוכית והעות'מאנית.

הממצא הארכאולוגי מעיד על קיומו של יישוב יהודי בימי הבית השני, על התארגנותו לקראת הפעולות של הצבא הרומי לדיכוי המרד ועל תקופה של פער יישובי בעקבות

חורבן היישוב במרד בר־כוכבא. ההיאחזות במקום חודשה כנראה במאה הרביעית, כאשר הותקנה מערת הקבורה, שנותרה להערכתנו בכוונה ללא שימוש. בזיקה אל המערה נבנה בניין בסיליקלי שרוצף פסיפס לבן. מהות המבנה עדיין איננה ברורה לנו לגמרי, ולשם פתרון שאלה זו עלינו להשלים את חפירות הבדיקה באזור האפסיס. עלינו לברר האם הקבר הריק היה מלכתחילה קשור בכנסייה או במבנה פולחן אחר, אולי פשוט יותר. עמודי השיש ורצפות הפסיפס של הכנסייה מעידים על מעורבות של תורם בעל יכולת כלכלית גבוהה, אולי הבישוף של אלבתרופוליס ואולי תורם חיצוני שפעל בתיאום עם הבישוף. זמנה של הכנסייה מסתמך על שיקולים הנובעים מן הממצא הנומיסמטי ועל מקבילות סגנוניות של כותרות העמודים והפסיפסים. השאלה המתבקשת מן הממצאים היא אילו אירועים היסטוריים מקומיים חלו סביב הרבע השלישי של המאה השישית לסה"נ, שאפשרו ואולי אף הניעו את בניית הכנסייה? תכנית הכנסייה נראית בחטף כתכנית סטנדרטית, וגם הממדים אינם מרשימים. אך מסתבר שהיו בה לפחות שניים וכנראה שלושה מוקדים פולחניים שנועדו למשך צליינים. שלושת המוקדים הם: האפסיס והבמה, שבהם נערכו טקסי הפולחן הרגילים של טקס לחם הקודש והליטורגיה בחגים. הכנסייה הכילה מקום קדוש שהוא הקבר הריק שהיווה את הסיבה להקמתה. אפשר שגם בחדר הדרומי שרוצף שיש התקיים פולחן משני נוסף, הקשור בשרידים מקודשים (רליקס Relics) שהוצגו אולי על מתקן נייד.

לאחר הכיבוש המוסלמי המשיך השימוש במבנה הכנסייה. הצלבנים שעיטרו את אומנות האבן הגדולות, הוסתרו באופן מכוון באמצעות שכבת טיח עדין. הגישה אל הקבר הריק ואל המתקן (הטבילה?) שמעליו שונתה, כך שלא היה צורך במעבר דרך הכנסייה. עובדה זו מעלה את שאלת הזהות הדתית של הקהל שהשתמש בכנסייה. הייתכן שהיא שימשה נוצרים ומוסלמים, יחד או לחוד, או שמא נוצרים מקומיים שהתאסלמו. על פי הממצא הנומיסמטי קרסה הכנסייה ברעידת האדמה הגדולה בשנת 749 לסה"נ. היישוב בנרתקס חודש בתקופה העבסית, כנראה במחצית השנייה של המאה השמינית לסה"נ או במאה התשיעית לסה"נ, אך אופי היישוב היה שונה. לא עוד מבנה ציבור מרכזי, כי אם מגורים דלים הממחזרים את חומרי הבנייה משרידי הריסות הכנסייה. לא ברור מתי בדיוק ומדוע ננטש האתר, אך פעילות חקלאית חודשה במקום בתקופה הממלוכית והעות'מאנית.

רשות העתיקות פעלה לחשיפת המבנה המפואר, בירור צפונותיו ושימור רצפות הפסיפס. אחרי חשיפת המבנה ביקרו בו עשרות אלפי מבקרים מהארץ ומהעולם. בחודש מרץ 2011 נפגעו חלקים מהפסיפס בפעולה זדונית. בעקבות הפגיעה כוסה האתר על מנת לשמרו. בימים אלו החל תהליך תכנון לשימור האתר והצגתו לקהל במסגרת פרויקט המורשת הלאומית של ממשלת ישראל. אנו מקווים שהאתר יזכה לחשיפה מחודשת שתאפשר את הצגתו לקהל ואת המשך חקירתו.

חורבת מדרס הנו יישוב עתיק, המייצג את המורשת של ארץ-ישראל ואת השינויים הדרמטיים שהתחוללו בארץ במהלך השנים, במיוחד בתקופות הרומית, הביזנטית והערבית הקדומה. מדובר בשינויים שנגרמו בעתים של אירועים היסטוריים, מלחמות ומשברים שהותירו את חותמם באדמת הארץ ומייצגים את שלוש הדתות המונותיאסטיות הגדולות: היהדות הנצרות והאסלאם.

תודות

תודתנו נתונה לש' דורפמן, ר' כסלו, ג' נגר, ע' דהרי, ע' קלונר, ח' נויברגן, ז' יעקבי, וא' נגר על סיועם לפרויקט בהכוונה, בתמיכה ובעצה.
תודה לכל העמיתים והחוקרים מרשות העתיקות ומן האוניברסיטאות שביקרו באתר החפירה ותרמו רבות מידעיותיהם. במיוחד לי' צפרי, ל' דייסגני, י' פטריך, ב' זאס, ל' חבס, א' גוטפלד, ק' ציטרין, י' ישראל, ג' אבני, ד' עמית, י' ברוך, ש' לנדר וע' איזנברג.
תודה מיוחדת ל' ס' פרסקוט, ת' שאבי, י' תלם וא' שחר מחברת קקדו על השתתפותם בחפירה וכן לתלמידי המכינה הקדם צבאית בני ציון ולמדריכי חוגי סיירות ממכנית שריגים.
תודה גם לא' בן שבת ולמדריכי רשות העתיקות על הדרכתם את עשרות אלפי המבקרים באתר בתקופת החפירה.

רשימת מקורות

- אילן, צ' (תשנ"א). *בתי כנסת קדומים בארץ־ישראל*. תל אביב: משרד הבטחון.
- גרן, ר' (תשמ"ב). *תיאור גיאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ־ישראל*. יהודה. כרך ב. ירושלים: יד בן־צבי. (תרגום לעברית של המקור הצרפתי).
- דהרי, ע' (תשמ"ט). חורבת מידרס – מערת קבורה. *חדשות ארכיאולוגיות*, צ"ג, 84–85.
- זיסו, ב' וגנור, א' (תשס"ב). חורבת עתרי – כפר יהודי מתקופת הבית השני בשפלת יהודה. *קדמוניות*, 123, 18–27.
- זיסו, ב' וגנור, א' (תשס"ח). סקר וחפירות בחורבת בורגין שבשפלת יהודה: מערות קבורה, מערכות מסתור ומתקנים מימי הבית השני ועד לתקופה הביזנטית. *עתיקות*, 58, 15–48.
- זיסו, ב' וקלונר, ע' (תשע"א). חורבת מדרס (ח'רבת דרוסייה): בחינה ארכאולוגית וגאוגרפית־היסטורית מחודשת של היישוב בשלהי תקופת הבית השני ובימי מרד בר־כוכבא. בתוך: א' ברוך, א' לוי־ריפר וא' פאוסט (עורכים), *חידושים בחקר ירושלים, הקובץ השישה־עשר* (עמ' 231–253). רמת גן: מרכז רנרט.
- לימור א' (תשנ"ח). *מסעות ארץ הקודש, עולי רגל נוצרים בשלהי העת העתיקה*. ירושלים: יד בן־צבי.
- פטריך, י' וצפרי, י' (תשמ"ו). כנסייה ומתקנים חקלאיים מן התקופה הביזנטית בחורבת בית־לויה. *קדמוניות*, 71, 72–106, 112.
- קלונר ע', (תשל"ט). חורבת מדרס. *קדמוניות*, 44, 115–119.
- קלונר, ע' (1987). המסתור במדרס, בתוך: ע' קלונר ע' וי' טפר (עורכים), *מערכות המסתור בשפלת יהודה* (עמ' 137–145). תל־אביב: הקיבוץ המאוחד.
- קלונר ע', (תשמ"ד), מערכות מסתור מימי בר־כוכבא ב'דרום': מערכת 20 בחורבת מדרס. בתוך: א' אופנהיימר וא' רפפורט (עורכים), *מרד בר כוכבא – מחקרים חדשים* (עמ' 153–171). ירושלים: יד יצחק בן־צבי.
- קלונר, ע' 1992. חורבת מדרס. בתוך: א' שטרן (עורך), *האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ־ישראל*. כרך 3 (עמ' 918–919). ירושלים: החברה לחקירת א"י.

רול י' (תשל"ז). מערך הדרכים הרומיות בארץ-ישראל. קדמוניות, 34-35, 38-50.
 רול י' ודגן י' (1988). מערך הכבישים הרומים סביב בית גוברין. בתוך: ד' אורמן וא' שטרן (עורכים),
 אדם וסביבה בדרום השפלה (עמ' 175-179). גבעתיים: מסדה.
 רחמני, ל"י (תשכ"ד). סקר חלקי בחבל עדולם. ידיעות, כ"ח, 209-231.

Abel, F.M. (1938). *Géographie de la Palestine II*. Paris: Gabalda.

Alliata E. (1999). The Legends of the Madaba Map. in M. Piccirillo, & E. Alliata, (eds.), *The Madaba Map Centenary 1897-1997: Travelling through the Byzantine Umayyad Period* (pp.47-101). Jerusalem: Studium Biblicum Franciscanum.

Kloner, A., & Zissu, B. (2003). Hiding complexes in Judaea: An Archaeological and geographical update on the area of the Bar Kokhba revolt. in P. Schäfer (ed.). *The Bar Kokhba War Reconsidered, New Perspectives on the Second Jewish Revolt against Rome* (pp. 181-216). Tübingen: Mohr-Siebeck.

Zissu, B. & Ganor, A. (2009). Horvat 'Ethri - A Jewish Village from the Second Temple Period and the Bar-Kokhba Revolt in the Judean Foothills. *Journal of Jewish Studies LX*, 1, 90-136.

* אמיר גנור¹, אלון קליין¹, ד"ר רינה אבנר², פרופ' בוני זיסו³

1. היחידה למניעת שוד עתיקות, רשות העתיקות
2. תחום חפירות וסקר, רשות העתיקות
3. המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה, אוניברסיטת בר אילן